

УКРАЇНА В ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ:

ПОГЛЯД З ХХІ СТ.

Історичні нариси

Книга перша

УКРАЇНА В ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ:

ПОГЛЯД З ХХІ СТ.

Історичні нариси

У двох книгах

Редакційна колегія:

В. А. Смолій (голова колегії), **Г. В. Боряк**, **Ю. А. Левенець**,
В. М. Литвин, **О. Є. Лисенко** (відповідальний редактор),
О. С. Онищенко, **О. П. Реєнт**, **П. Т. Тронько**

4

Зона військової адміністрації 1941-1943 рр.: основні напрями окупаційної економічної та соціальної політики

Складність дослідження політики військової адміністрації Вермахту в Україні полягає в постійних змінах підконтрольних їй територій. Зона військового управління формувалась поступово та рухалась відповідно до зміни лінії фронту. Спочатку вся окупована територія перебувала під керівництвом військових. З просуванням Вермахту вглиб Радянського Союзу та створенням 20 серпня 1941 р. райхскомісаріату "Україна" управління у віддалених від театру бойових дій областях переходило до цивільної адміністрації. Після включення з 1 вересня 1942 р. Дніпропетровської, Запорізької, Полтавської, Херсонської областей та лівобережної частини Київської обл. до складу райхскомісаріату "Україна" під керівництвом військової адміністрації до остаточного визволення радянськими військами постійно перебували території Чернігівської, Сумської, Харківської, Сталінської, Ворошиловградської областей та півострів Крим. Українські землі в зоні військового управління підпорядковувалися командуванню армійської групи "Південь" та "В"¹.

Економічні органи влади

Загальне військове керівництво та економічне управління на підконтрольних Вермахту територіях було розділене. Для виконання завдань забезпечення війська та підтримки економіки Третього райху було створено Економічний штаб "Схід" (Wirtschaftsstab Ost), якому підпорядковувались усі економічні інстанції в області військового управління².

Організаційна схема Економічного штабу "Схід" виглядала так³:

Економічний штаб "Схід" (генерал-лейтенант В. Шуберт)

Група керівництва (полковник доктор Муссет)

Шеф-група М
(полковник Льюбах)

Шеф-група W
(доктор
Г. Шльотерер)

Шеф-група La
(доктор Ріке)

Економічні інспекції	Північ	Центр	Південь	Вестфалія	Гессен
Економічні команди	5	4	9	4	
Філії	2	3	4	1	

Економічний штаб безпосередньо підпорядковувався райхсмаршалу, уповноваженому з 4-річного плану Г. Герінгу та Штабу економічного керівництва "Схід", який очолював П. Кернер. Економічний штаб "Схід" складався з групи керівництва, яка координувала всю роботу штабу, та трьох шеф-груп — М, W та La, що займались, відповідно, військовими питаннями, промисловістю та сільським господарством. Кожна шеф-група поділялась на відділи, які відповідали за певні сфери господарства. Для координації та узгодженості своєї роботи кожна група та відділ мали своїх постійних представників, референтів та зв'язкових з іншими інстанціями⁴.

Економічному штабу "Схід" підпорядковувались економічні інспекції, які були органами, що повністю відповідали за господарську експлуатацію окупованих областей. Вони були до певної міри філіями управління чотирирічного плану: поєднували під своїм керівництвом завдання різних імперських міністерств та Райхсбанку⁵. Інспекції отримали наступні повноваження та мали обов'язки: визначати наявність і стан складів, промислових та сільськогосподарських підприємств; забезпечувати першочергову охорону важливих господарських об'єктів; проводити якнайшвидшу відбудову і запуск промислових, транспортних і комунальних підприємств, що безпосередньо мали сприяти виконанню бойових операцій і постачанню армії; забезпечувати збір врожаю і проведення невідкладних сільськогосподарських робіт; складати економічні характеристики окупованого району⁶. Також обов'язком інспекції була організація введення у дію економічних команд, визначення територіальних меж їхньої діяльності та ухвалення рішень, на яких підприємствах або групах підприємств передбачалося відновити роботу⁷. Економічні інспекції діяли у сфері відповідної групи армії та отримували накази і спеціальні розпорядження від райхсмаршала, уповноваженого з 4-річного плану та Штабу економічного керівництва "Схід". Інспектор був одночасно особистим радником командуючого відповідною групою військ з економічних питань⁸. При цьому, щоб забезпечити якнайшвидше введення у дію господарського потенціалу захопленої країни та його ефективне використання, економічні інспекції отримували право надсилати спеціальні розпорядження до головнокомандування армії⁹, а головнокомандуючий армією, у свою чергу, мав також право віддавати спеціальні накази економічним інспекціям щодо потреб постачання військ¹⁰.

Було створено 5 інспекцій: "Північ", "Центр", "Південь", "Вестфалія" та "Гессен". Для забезпечення тісного зв'язку з військовими місцем розташування інспекцій визначався штаб відповідного командуючого тиловою групою армії. З метою полегшення керування економікою окупованих територій економічні інспекції створювалися з такою ж структурою, як і Економічний штаб "Схід". Тобто до складу кожної економічної інспекції входили група керівництва, шеф-група La з двома відділами, W з трьома відділами й особливими командами та M із сімома відділами¹¹. Безпосередньо на території окупованої України діяли економічна інспекція "Південь" та частково "Вестфалія", пізніше перейменована на економічну інспекцію "Кавказ". Слід зауважити, що сама інспекція "Південь" з липня до вересня 1942 р. була перейменована на економічну інспекцію "Б", після цього — на економічну інспекцію "Дон-Донець", і вже з лютого 1943 р. знову отримала назву "Економічна інспекція «Пів-

Розділ 3. По інший бік лінії фронту

день». Її очолював спочатку генерал-лейтенант Штілер фон Хейдекамф, а з 1943 р. — генерал Ганс Нагель. Територія, за яку відповідала ця інспекція, була однією з найважливіших для німецької військової економіки, в першу через великий потенціал Донецького басейну, тому вона була укомплектована найбільшою кількістю персоналу. Станом на 1 грудня 1942 р. до складу економічної інспекції "Південь" входили 5181 солдат і офіцер та 4860 службовців і зондерфюрерів, при цьому до економічної інспекції "Північ" входили відповідно 375 і 741 особа, до економічної інспекції "Центр" — 732 і 2228 осіб¹².

З початком відступу німецьких військ у 1943 р. відбувалися зміни у сфері діяльності та пріоритетних завданнях економічних інспекцій. Головним завданням стало забезпечення вивезення до Райху всіх матеріальних ресурсів, знищення економічних об'єктів і товарів, вивезення яких було неможливим, та сприяння у поверненні до Німеччини робітників і службовців. За наказом Гітлера від 21 січня 1943 р. цивільні органи влади окупованих територій залишались на своїх місцях до безпосереднього наближення лінії фронту. Таким чином, з подальшим відступом військ Вермахту економічна інспекція "Південь" фактично залишалась без відповідної території для діяльності і тому за наказом Економічного штабу "Схід" 7 листопада 1943 р. була розформована. З частини її персоналу був створений "Економічний відділ при групі армій Південь"¹³.

Наступною складовою частиною Економічного штабу "Схід" були економічні команди (Wi Kdo). Вони працювали в усіх економічних галузях безпосередньо на місці. Їхнє завдання полягало у забезпеченні всіх умов, необхідних для введення у дію підприємств: розвідка стану та виробничих можливостей підприємств, призначення їх керівників, розподіл робочої сили, постачання сировини та засобів виробництва, фінансове забезпечення тощо¹⁴. У зв'язку з безпосередньою діяльністю команд на найважливіших економічних об'єктах, при збереженні загальної структури економічної організації (тобто поділу на групи керування, M, W та La), до їхнього складу входили також філії та особлива група "ліс та дерево"¹⁵. Нові структурні підрозділи для економічних команд створювали необхідні умови для практичного виконання поставлених завдань, в першу чергу стосовно збереження та постачання до Райху знайдених запасів сировини. Усі економічні накази та розпорядження сільськогосподарським та заводським керівникам надавались через економічні команди¹⁶.

Для термінового постачання військ Економічний штаб "Схід" мав діяти у тісній співпраці з військовими. Для цього відповідно до спеціального розпорядження економічних інспекцій були введені групи IV економіки при польових комендатурах із правом видання спеціальних директив. Вони були представниками генерального квартирмейстера. Фактично вони мали такі ж завдання, як і економічні команди, проте в першу чергу піклувались про господарські об'єкти, які безпосередньо забезпечували потреби армії.

Групи IV економіки при польових комендатурах фактично підпорядковувались командуючому тиловою групою армії, проте спеціальні вказівки та розпорядження вони отримували від економічних інспекцій та команд¹⁷.

Безпосередньо на території України діяли економічні команди (Wi Kdo), що перебували у підпорядкуванні економічної інспекції "Південь": "Київ", "Харків", "Сталіно", "Запоріжжя", "Полтава", "Чернігів", "Суми", "Вороши-

ловград". З переходом певних територій у підпорядкування цивільної адміністрації економічні команди переходили до сфери створеної економічної інспекції "Україна", яка звітувала райхскомісару України. Постійно на окупованій території України під управлінням військової адміністрації діяли економічні команди Харкова, Сталіно, Чернігова, Сум та Ворошиловграда¹⁸.

З метою посилення впливу армійського командування на економіку безпосередньо на територію бойових дій були направлені армійські економічні керівники, які підкорялись виключно командуючому армією. У своєму розпорядженні вони мали команди Вермахту з обліку, котрі першими виконували завдання розвідки економічних потужностей, охорони запасів сировини та підприємств ще у зоні бойових дій. Армійський економічний керівник повинен був забезпечити виконання трьох головних завдань: постачання війська продуктами харчування з окупованих земель, створення можливостей для ремонту зброї та військових приладів, збереження виявлених запасів¹⁹.

Складовою частиною окупаційного економічного апарату були банки, які кредитували і здійснювали банківське обслуговування торговельних та промислових підприємств. Нові господарські банки відкривалися замість місцевих контор та відділень Держбанку СРСР. Банки виконували фінансові операції: приймали вклади від організацій, підприємств і приватних осіб, надавали короткотермінові кредити підприємствам, проводили безготівкові розрахунки за дорученням клієнтури. У звідній доповідній Економічного штабу "Схід" за грудень 1941 р. у зоні військової адміністрації згадується про діяльність відділень Райхскредитбанку у Дніпропетровську, Полтаві, Маріуполі, Сталіно, Кременчуці та Кривому Розі, Комунальний банк у Харкові, міський банк у Полтаві. На кінець 1941 р. Дніпропетровське та Полтавське відділення Райхскредитбанку провели для німецького війська операцій на суму в 30 млн РМ. Внески у банку Запоріжжя на цей час становили 6,25 млн руб., а Кременчука — 4, 4 млн руб.²⁰

На початку 1942 р. був створений господарський банк у Сумах шляхом злиття всіх існуючих у Сумській обл. банків у один. У деяких населених пунктах області (Буринь, Велика Писарівка, Глухів, Краснопілля, Миропілля, Ромни, Хотинь) відкривалися відділення господарського банку. Керуючий Великописарівською філією господарського банку повідомляв, що німецькі війська вступили у с. В. Писарівку 18 жовтня 1941 р., Держбанку евакуувався 11 жовтня, готівки в касі не було, сільськогосподарський банк відкрився 15 грудня 1941 р.²¹ Банки виконували такі функції: приймання грошей на поточні рахунки, видача кредитів, зберігання цінностей²². Всі підприємства, торговельні установи були зобов'язані здавати свої щоденні виручки в банк на свої рахунки. За невиконання цієї постанови винних жорстоко карали²³. У листі німецького керівника господарського банку у Сумах до всіх відділень госпбанку зазначалося, що у Полтавській, Запорізькій областях, частині Київської, Дніпропетровської та Николаївської областей з 14 жовтня 1942 р. діяла валюта в карбованцях і здійснювався обмін грошей. А у Сумській обл., як і раніше, діяла валюта в рублях, тому тут був заборонений обмін рублів на знаки Державної кредитної каси або карбованці²⁴. "Знаки карбованців не є в області на схід від Дніпра законним засобом платежу". Але господарські банки цих областей мали право обмінювати карбованці на рублі або німецькі марки у співвідношенні: 1 крб. = 1 руб. або 10 крб. = 1 марка²⁵.

Економічні заходи військової адміністрації

Засади соціально-економічної політики німців на окупованих українських територіях базувалися на принципі: "Передусім повинні бути забезпечені інтереси Німецького війська". Про це наголошувалося у спеціальній листівці старостам усіх районів, підпорядкованих адміністрації Вермахту²⁶.

У військовій зоні опинилися найбільш економічно розвинені області Української РСР. Східні райони України історично склалися як могутній промислово-сировинний регіон. Так, у Донбасі до війни середньодобовий видобуток на 306-ти великих і 500-х середніх та дрібних шахтах становив 280 тис. т вугілля. Крім того, тут вироблялося 30 % чавуну, 20 % сталі, 22 % прокату СРСР²⁷. Важливим індустріальним центром також був Харків, де розташовувалися, зокрема, підприємства оборонної промисловості.

Успішні дії німецької армії на початковому етапі війни давали підстави керівництву Третього району сподіватися на захоплення великої кількості неушкоджених промислових підприємств, устаткування і запасів сировини, як це було в окупованих країнах Західної Європи²⁸. Однак їхні сподівання виявилися марними. Радянські війська, відступаючи, руйнували все, що залишилося після евакуації промислового устаткування, сільськогосподарських машин, механізмів, худоби та ін.

Масштаби руйнації промисловості можна простежити за документами створеної німцями місцевої адміністрації, яка займалася обстеженням стану підприємств на предмет відновлення їх роботи. Так, за підрахунками індустріального відділу Харківської міської управи підприємствам міста було завдано збитків на суму близько 30 млн руб., з них: зруйновано і спалено устаткування — на 17 млн руб., вивезено на схід — на 13 млн руб.²⁹

Про руйнування вугільної промисловості Донбасу свідчать такі дані: з 97-ми обстежених шахт комбінату "Сталінвугілля", за винятком новобудов, не збереглася жодна; зі 134-х копрів потребували заміни або капітального ремонту 65; зі 162-х вентиляторів підірвано 45; зі 171-ї піднімальної машини потребували заміни 67. В обстежених шахтах копри, піднімальні машини й котли збереглися на 45 %, технологічний комплекс поверхні — на 44 %, вентилятори — на 68 %, поверхневі будівлі — на 71 %. Більшість шахт були затопленими. Така картина спостерігалася на всіх шахтах регіону³⁰.

Подібна ситуація була і в сільському господарстві. Все, що не вдалося евакуювати радянській владі (сільськогосподарську техніку, худобу, сировину), привласнило населення, яке, скориставшись безвладдям під час відступу Червоної армії, розбирало те, що не встигли вивезти зі складів, магазинів, колгоспних і радгоспних комор тощо. За формальними ознаками такі дії мали характер мародерства, але з практичної точки зору і з огляду на подальшу політику окупантів виявилися цілком виправданими й передбачливими.

На початковому етапі окупації німецькі власті не планували відновлення потужної української промисловості. Промисловість України мала бути знищена шляхом демонтажу і вивезення обладнання до Німеччини. Така доля спіткала обладнання підприємств Горлівки, Макіївки, Єнакієвого, Костянтинівки, Маріуполя, яке не встигли евакуювати на схід або знищити радянські

війська. На заводах і фабриках конфісковувались пальне, мастильні матеріали, сировина, готова продукція тощо. У Донбасі до рук окупантів потрапило близько 2,6 млн т вугілля³¹.

Однак вже восени 1941 р., коли стратегія "блискавичної війни" провалилася і стало зрозуміло, що війна затягнеться, німці були змушені скорегувати власну окупаційну політику, зокрема в економічній сфері. Ще більше це стало зрозумілим у 1942 р. після поразки під Москвою. 23 січня А. Розенберг видав постанову "Про відновлення промислового господарства в щойно зайнятих східних областях". У ній йдеться про необхідність відновлення галузей економіки окупованої України, необхідних для функціонування німецької "воєнної машини". До таких зараховували: видобуток та переробку нафти; видобуток марганцевих руд; виробництво сирого каучуку; заготівлю льону, конопель, бавовни; відновлення постачальних виробництв (електроенергетика, газ, вода); транспорт, виробництво будівельних матеріалів, сільськогосподарських машин; видобуток торфу, вугілля, руди; відновлення роботи залізопрокатних і ливарних заводів; виробництво скріплювального та будівельного лісу; розвиток ремісничого промислового виробництва для виготовлення предметів широкого вжитку³². А 2 листопада 1942 р. Г. Герінг констатував як dokonаний факт зміни первісно наміченого курсу і вказував на необхідність міцніше прив'язати економічну могутність східних територій до німецької воєнної економіки³³.

Велику роль у відновленні місцевої промисловості відіграли допоміжні органи управління, що у такий спосіб намагалися хоча б якось вирішити проблему безробіття і матеріального забезпечення міського населення.

Прикладом може слугувати відновлення шахтного господарства Донбасу. При міських управах були створені гірничо-промислові відділи, які вже у перші тижні окупації направили своїх фахівців для обстеження стану місцевих шахт. Так, гірничо-промисловий відділ міськуправи Юзівки обстежив 59 шахт. Міськуправа Чистякова створила управління дрібних шахт, що об'єднувало 43 дрібні підприємства і займалося їх відбудовою. На кінець січня 1942 р. працювало чотири з них, на кількох велися відновлювальні роботи. Було також оголошено про продаж вугілля³⁴.

Загалом експлуатацією вугільної промисловості спочатку видав Економічний штаб "Схід" та його підрозділи — економічна інспекція "Південь". У березні 1942 р. шахти Донбасу було підпорядковано монопольному "Гірничо-металургійному товариству Схід" (БХО; від нім. Berg-Heute-Ost)³⁵. Підключилися до цієї роботи також колишні комбінати. У Сталінській обл. цим займалося гірниче управління (колишній комбінат "Сталінвугілля"), яке об'єднувало 152 великі і середні шахти. У районах області в цьому напрямку працювали трести. Зокрема, колишній трест "Орджонікідзевугілля" відновлював шахти Єнакієвського р-ну³⁶.

Процес відбудови супроводжувався великими труднощами, пов'язаними з відсутністю обладнання, будівельних матеріалів і, особливо, електричної енергії. Адже електричне господарство під час відступу радянських частин знищувалося в першу чергу. Як про своєрідне замкнене коло говорили німецькі посадовці про відновлення промислового виробництва: для відбудови шахт та видобутку вугілля потрібна була електроенергія, а для її виробництва — ву-

гілля, якого в достатній кількості не було. Тому німецькі фахівці зі штабу "Схід" вважали можливим поновлення нормального виробництва в цій галузі, навіть за дуже оптимістичними прогнозами, не раніше весни 1943 р.³⁷

Встановилась черговість відбудови шахтного господарства. В першу чергу повинні були відновлюватись шахти, що мали парове силове обладнання або можливості для переведення їх на парове обслуговування. Далі планувалося відновлення тих об'єктів, де був найменший відсоток руйнувань обладнання. У зв'язку з цим до першої черги відбудови визначалась обмежена кількість шахт — 37 зі 156-ти Сталінської обл., які мали вступити в дію не пізніше першої половини 1942 р. Взагалі фахівці гірничого управління розраховували на щомісячне зростання видобутку вугілля такими темпами: січень — 1840 т щоденно, лютий — 4570, березень — 7655, квітень — 11 400, травень — 13 200 т, і в червні 1942 р. видобуток мав сягнути 16 330 т щоденно. До кінця ж року шахти 8 трестів мали вийти на 45 % показника довоєнного рівня³⁸. Але плани не відповідали реальному стану справ.

Вже на початковому етапі фіксувалися значні збої у ході відновлення об'єктів галузі. У наказі № 33 начальника гірничо-промислового відділу Сталінської міськуправи від 15 грудня 1941 р. констатувалося, що план вугледобування не виконується, а відновлювальні роботи ведуться надзвичайно повільно і недоброякісно³⁹. За твердженням головного інженера гірничого управління Б. Шерстюкова, у лютому 1942 р. 75 % шахтного фонду колишнього комбінату "Сталінвугілля" перебувало у стадії відбудови, але відновлено було лише кілька шахт: "Ново-Мушкетове", № 12-"Наклонна", "Бутівка", "Софія", "Іван" тресту "Макіїввугілля", № 5-5бис "Трудівська", № 1-2 "Смолянка", № 4 "Левенка", № 1 "Щеглівка". У місячному звіті за квітень 1942 р. Економічного штабу "Схід" зазначалося, що через проблеми з електроенергією у Сталінській обл. експлуатуються лише 29 кам'яновугільних шахт. До листопада 1942 р. організацією "Берг-Хютте Ост" були відбудовані й стали до роботи 40 вугільних шахт⁴⁰.

За цих умов швидше йшла відбудова дрібних шахт. На листопад 1941 р. у Сталінській обл. вже працювало 16 таких шахт, видобуток яких становив 1415 т на добу, а в грудні — 60 з видобутком 7000 т⁴¹.

У червні 1942 р. стан відбудови вугледобувної галузі Донбасу став предметом обговорення в ставці фюрера. Результатом обговорення став наказ А. Гітлера від 28 червня 1942 р., в якому наголошувалося на необхідності відновлення вугільної промисловості на території окупованої України: "Швидке відновлення видобутку вугілля в Донецькій області — одна із суттєвих умов для продовження операцій на Сході та експлуатації російського простору для німецької воєнної економіки. Кожна видобута там тонна вугілля суттєво сприяє розвантаженню транспортного стану та підвозу на Схід". За цим наказом до видобутку вугілля додатково повинні були залучити 45 000 військовополонених, забезпечення продовольством гірничопромислових робітників прирівнювалось до забезпечення російських робітників, які працювали при Вермахту, потреби вугільної промисловості також урівнювались з першочерговими потребами армії⁴².

Ці розпорядження були наслідком десятиденного інспектування Донецького вугільного басейну генеральним директором Пляйгером у червні

1942 р. Як зазначено в його доповіді фюреру, можливим було досягнення середньодобової норми видобутку вугілля з 1 січня 1943 р. до 30 тис. т з доведенням щомісячної норми до 750 тис. т (на час інспекції — 50 тис. т щомісяця). Пріоритетним Пляйгер вважав освоєння невеликих і малих шахт із прямим способом видобутку, особливо у районі Чистяково. За його ж даними, на 30 травня 1942 р. на складах зберігалось 647 тис. т вугілля⁴³. Фактично німецький фахівець пропонував той шлях, яким уже з кінця 1941 р. йшло відродження вуглевидобувної галузі місцевими українськими установами.

Після окупації влітку 1942 р. Ворошиловградської обл. роботи з відбудови шахт розгорнулися й тут. Слід зазначити, що проходили вони згідно з рекомендаціями Пляйгера. У Кадіївці було створено три дирекції, на яких в середині жовтня картина відбудови була такою: у дирекції № 3 (колишній трест "Серговугілля") відбудова йшла на 27 копальнях; у дирекції № 4 (колишній трест "Кадіїввугілля") — на 20 копальнях, з яких 5 повністю відновлено; у дирекції № 5 (колишній трест "Брянськвугілля") — 19 копалень, з них 7 уже працювали⁴⁴.

У вересні 1942 р. в Алчевському р-ні (Селезньовський кам'яновугільний трест) пущено в експлуатацію 52 дрібні шахти, на яких видобуто 2490 т вугілля. У жовтні планувалося відбудувати ще 20 шахт⁴⁵.

Станом на квітень 1943 р. у Донецькому вугільному басейні велись роботи на 109-ти шахтах. Загальна кількість робітників на гірничодобувних об'єктах з видобутку кам'яного вугілля складала 51219 осіб, із яких 7044 були військово-полоненими⁴⁶. За повідомленням Економічного штабу "Схід" від 30 вересня 1944 р., на території Сталінської обл. за весь час окупації було видобуто близько 4,1 млн т вугілля, тоді як до війни щорічно видобувалося 90 млн т⁴⁷.

Більшість дослідників вважають, що саме недостатня кількість українського вугілля викликала необхідність для німців завозити його з Верхньої Силезії. Всього до 1 січня 1944 р. з Німеччини в Україну було завезено 861 878 т кам'яного вугілля і коксу⁴⁸. Але Е. Манштейн у своїх мемуарах пояснює завезення німецького вугілля необхідністю обслуговування залізниць, адже донецьке для німецьких паротягів не годилося⁴⁹.

Експлуатація шахтного господарства здійснювалася на умовах оренди. Так, гірничо-промисловий відділ Юзівської міськуправи в грудні 1941 р. передав шахти Мар'їнської групи в оренду Мандрикінському гірничопромислому товариству⁵⁰. У 1943 р. міськуправою Ясинуватої і районом Авдіївка орендувалися дрібні шахти у гірничопромислового товариства "Схід" для задоволення потреб у паливі — 12 тис. т на рік⁵¹.

Ще яскравіше роль місцевих допоміжних органів у відбудові промислових об'єктів можна продемонструвати на прикладі Харкова. Промислового потенціалу цього міста великих збитків завдали евакуація і знищення індустріальної інфраструктури під час відступу Червоної армії. По галузях це виглядає так. До початку війни у місті працювало 553 підприємства, з них: у машинобудівній та металообробній промисловості — 162, текстильній — 69, харчовій — 56, деревообробній — 42, хімічній — 33, поліграфічній — 27, будівельній — 24, шкіряно-взуттєвій — 23, інших галузях — 117. Під час обстеження міста чиновниками міськуправи 1 квітня 1942 р. виявлено 189 під-

Розділ 3. По інший бік лінії фронту

приємств: 62 підприємства машинобудівної та металообробної, 29 — текстильної, 24 — деревообробної, 26 — хімічної, 21 — харчової, 16 — силікатної та 11 підприємств інших галузей промисловості⁵².

Процес відновлення виробництва на промислових об'єктах розпочався відразу з приходом німецьких військ. Зрозуміло, що в таких умовах питання про повну відбудову промисловості міста до її довоєнного рівня не ставилося. Як зазначав обербургмістр О. Семененко, завдання полягало у раціональному використанні сировини, матеріалів, верстатів, що залишилися на харківських заводах, шляхом організації, концентрації тих ресурсів на невеликій кількості підприємств⁵³.

Вже 1 листопада 1941 р. при міськуправі було створено "Відділ міського господарства", до якого 20 січня 1942 р. приєднано підприємства ліквідованого "Відділу енергетики та промисловості". З 1 березня 1942 р. в результаті нової реорганізації утворено "Індустріальний відділ". На цей час в його віданні, крім переданих 22 підприємств новоутвореному "Комунальному відділу", перебувало 191 підприємство, з яких: 50 — працюючих, 49 — таких, що могли бути введені найближчим часом, 40 — призначених до консервації, 52 — перебували під керівництвом німецького командування.

Всі підприємства розпочали свою діяльність з відбудовчих робіт та капітальних ремонтів, що поставило їх у скрутне фінансове становище. До того ж сподівання на швидке налагодження електропостачання не справдилися. Тому частину з них було поставлено на повну консервацію, а на решті — устаткування пристосовували до ручної праці. Все ж на середину квітня 1942 р., як зазначає у "Пояснювальній записці" керівник індустріального відділу В. Галицький, помічені деякі ознаки поліпшення ситуації: ліквідовано заборгованість по зарплатні, частина підприємств робили внески до бюджету міськуправи⁵⁴. Для прикладу, за січень 1942 р. 51 підприємство (15 — машинобудівної та металообробної, 5 — хімічної, 5 — текстильної, 2 — швацької, 3 — шкіряно-взуттєвої та хутрової, 8 — харчової, 4 — поліграфічної, 9 — інших галузей), на якому працювало 2504 особи (з них — 1774 робітники), виробило валової продукції на 1995,7 тис. руб.⁵⁵

Крім того, частина діючих підприємств фабрично-заводського типу підлягала іншим відділам міськуправи, районним управам, різним установам. На травень 1942 р. налічувалося 30 таких підприємств, серед яких — апаратнорадіаторний завод, завод "Санмедустаткування", завод "Медапаратура", пайове товариство "Електрометал", завод "Ремсільгоспмашина", завод "Металоспруд", броварня "Нова Баварія", тютюнова фабрика та ін.⁵⁶

Враховуючи ці успіхи, німецьке командування на початку квітня 1942 р. поставило перед харківськими підприємствами ряд важливих завдань: а) виготовлення виробів для Вермахту; б) відбудова пошкодженого устаткування для Донбасу і Запоріжжя; в) відбудова сільського господарства та залізничного транспорту⁵⁷.

Одночасно відбувався перехід відбудованих і найбільш перспективних підприємств від міськуправи під керівництво німецьких військово-господарських установ. Якщо на 1 лютого 1942 р. у розпорядженні Ві Кдо перебувало 35 підприємств різних галузей, то вже у квітні того ж року — 86, з них:

машинобудівної та металообробної промисловості — 29; текстильно-швейної — 12; харчової — 4; деревообробної — 12; хімічної — 21; будівельної — 2; поліграфічної — 1; інших галузей — 5⁵⁸. Частина підприємств передавалася також іншим відділам міськуправи. Цей процес відбувався упродовж усієї окупації. Тому кількість підприємств, підпорядкованих індустріальному відділу, постійно скорочувалася: на 1 січня 1942 р. — 83 діючих та 26 законсервованих; на 1 квітня 1942 р. відповідно — 18 та 22; на 1 серпня 1942 р. — 6 та 16; на 1 січня 1943 р. — 6 та 7 підприємств⁵⁹.

Про номенклатуру та кількісні характеристики випуску продукції харківськими заводами свідчать наступні дані. На 1942 р. індустріальний відділ планував отримати з підпорядкованих йому підприємств 69 кожухів, 416 жилетів, 676 кальсонів, 2616 пар рукавиць, 676 нічних сорочок, 768 тілогрійок, 436 спецовочних курток, 1355 халатів, 1081 брюки, 60 пар чобіт з овчини, 28 538 лопат, 2394 саней, 2380 граблів, 908 відер, 2250 цеберок, 1030 алюмінієвих мисок, 955 алюмінієвих каструль, 3364 алюмінієві чавунки, 1010 сковорід, 4049 бідонів, 61 000 лійок, 433 063 штуки фаянсового посуду (збереглася тільки друга частина документа, тому перелік неповний). Однак при цьому зазначалося, що збільшення випуску продукції залежить від подачі електроструму, звільнення території підприємств від тимчасово розташованих там німецьких частин та зняття заборони німецького командування на користування сировиною і паливом.

Наскільки ці плани реалізовувалися, видно з нижче наведених даних. За другий квартал виробнича програма підприємств індустріального відділу була виконана в сумі 1268,9 тис. крб., тобто на 95,1 %. Асортимент в основному складався з дрібного сільськогосподарського реманенту, замовлення на який значно перевищували можливості випуску. Недовиконання плану на 4,9 % сталося внаслідок незадовільної роботи текстильної галузі, через брак сировини і замовлень на пошив одягу. План прибутку в сумі 184,7 тис. руб. фактично виконано в сумі 268,6 тис. руб., тобто на 145 % від плану⁶⁰.

Проте обсяги виробництва не могли забезпечити навіть потреб населення Харкова, яке на той час становило 330 тис. осіб. На такі товари, як сіль, цигарки, махорка, мило туалетне, панчохи та шкарпетки, костюми та сукні, верхній одяг, калоші, дефіцит був найгострішим. Ці товари, якщо й виготовлялися, в основному йшли для постачання Вермахту. Задоволення населення іншими товарами також було недостатнім: сірниками — на 10,5 %, милом господарським — 1,6 %, білизною — 0,3 %, взуттям — 2,2 %, дрібним сільськогосподарським реманентом — 55,5 %, мисками та цеберками — 18 %, кухонним посудом — 4,8 %⁶¹.

Дефіцит промислових товарів був вигідним німецькому керівництву, адже Україна мала стати ринком збуту німецьких товарів у обмін на сільськогосподарську продукцію. Але вже в січні 1942 р. А. Розенберг визнав, що Німеччина була не спроможна ліквідувати цей дефіцит шляхом постачання товарів власне з Райху чи з інших країн. В такій ситуації гроші, не забезпечені промтоварами, знецінювалися, а селяни все більше схилилися до того, щоб вирощувати продукцію тільки для власного споживання. Тому, коли відновлення та введення у дію зруйнованих фабрик і заводів у великих масштабах не передбачалося, райхсміністр вбачав єдиний вихід у розвитку ремісництва на місцях⁶². Пізніше навіть

було видане розпорядження про те, що всі діючі підприємства мають виробляти 20 % предметів ширвжитку для населення. Його схвально зустріли у колах військової адміністрації. Так, у відгуку на це розпорядження один з військових чиновників (у документі не вказано, хто саме) наголошував, що таке рішення викликане нагальною необхідністю забезпечення населення предметами першої необхідності, адже постачання їх з Німеччини просто неможливе. Далі автор кидає критичні стріли у бік інтендантських служб, які, на його думку, забирають собі всю без винятку продукцію відновлених підприємств⁶³. Фактично А. Розенберг вирішив використати явище, що вже мало місце на українських землях з перших днів окупації. Після встановлення "нового порядку" стихійно почала відроджуватися приватна ініціатива, адже ще залишилися ремісники, торговці, які працювали до революції та в часи непу.

3 червня 1942 р. райхсміністр видав розпорядження про порядок утворення ремісничих об'єднань "Новий статус ремісництва на Україні". Ремісники поділялися на три категорії: 1) висококваліфіковані, здатні керувати підприємствами; 2) кваліфіковані; 3) ремісники, які навчаються виконанню робіт у тій чи іншій сфері. В якості самостійних майстерень (підприємств) могли функціонувати тільки такі, що були спроможні готувати кваліфікованих майстрів. Ремісники могли організовувати власні об'єднання — артілі, для створення яких потрібно було не менше п'яти працюючих у них осіб. Діяльність артілі регламентувалася статутом. Керівник обирався членами артілі, як правило, на один рік. Членами артілі могли бути особи старші 16 років не єврейського походження, які визнають її статут. Для вступу потрібно було отримати згоду всіх членів артілі й сплатити вступний внесок готівкою чи натурою. Артілі, в свою чергу, могли зливатися у трудові (робітничі) об'єднання⁶⁴.

Стимулювання ремісництва давало помітні результати. Наприклад, у Сталіно вже в грудні 1941 р. працювало 354 приватні підприємства переважно кустарного типу, у січні 1942 р. — 698, березні — 1845, жовтні — 1906. У Маріуполі в грудні 1941 р. діяло 549 приватні підприємств, у Єнакієво на січень 1942 р. — 108, а на березень того ж року — 149, в Іловайську на серпень 1942 р. — 92, у Селідові на жовтень 1942 р. — 140 ремісничих артілей. У Сталіно на січень 1942 р. працювало 78 швацьких (з них — 43 кустарі-одинаки та 35 мали від 2 до 10 майстрів), 17 кравецьких, 3 із вичинки шкір, 17 слюсарних, 8 годинникових майстерень, 38 перукарень, 19 фотоательє, два магазини вин, два комісійних магазини та інші. У Ворошиловграді на 1 грудня 1942 р. налічувалося 778 ремісників із понад 50 спеціальностей. Поряд з малими підприємствами виникали і порівняно великі. Так, у Єнакієво діяло акціонерне товариство "Універсал", яке відкрило їдальню, кафе, комісійний магазин, столярну майстерню, мало городнє господарство. При цьому, за висновками податкових інспекторів, приватні підприємства працювали рентабельно і факти їхнього закриття спостерігалися рідко⁶⁵.

У Харкові на 1 січня 1942 р. діяли 665 кустарно-ремісничих промислових та 103 побутові заклади, а на 1 січня 1943 р. — відповідно 2205 та 193. У грудні 1942 р. вони виробили продукції на 29,5 млн руб. та надали послуг на 31 млн руб. Для порівняння: решта підприємств міськуправи Харкова за весь 1942 р. виробили продукції на суму приблизно 16,5 млн руб. Враховуючи ці

успіхи, в липні 1943 р. харківська штандартскомендатура ухвалила рішення про ліквідацію кустарно-ремісничого відділу міськуправи та передачу його функцій *Wi Kdo*⁶⁶. Відродження приватної ініціативи відбувалося в усіх областях військової зони.

Зусилля окупаційної адміністрації були спрямовані на те, щоб поставити цей процес під свій контроль і спрямувати діяльність ремісників у вигідне для себе русло. Для цього використовувалися як адміністративні (зокрема система реєстрації та видачі патентів), так і економічні важелі, адже сировинні ресурси контролювалися переважно німецькими господарськими інстанціями. Тому перерозподіл кінцевої продукції ремісничих об'єднань залежав від німецьких органів. Як наслідок — велика частка ремісників, особливо у переробній сфері, знову ж таки працювала не для потреб населення, а виконувала замовлення для Вермахту.

У функціонуванні всіх галузей видобувної та обробної промисловості України, за виключенням лісової та деревообробної галузей, під час окупації простежуються певні етапи: протягом 1941 р. відбувались роботи з розвідки економічних об'єктів, їх розчищення та приготування для введення в експлуатацію; весь 1942 р. відчувався брак вугілля та електроенергії, проте деякі підприємства в обмеженому обсязі змогли розпочати виробництво; до середини 1943 р. майже на всіх підприємствах в зоні військової адміністрації збільшується обсяг виробництва та досягає найвищих показників за весь період окупації.

Забезпечення виконання поставлених економічних завдань вимагало широкого залучення до виробництва місцевих продуктивних сил.

Політико щодо цивільного населення

У зоні, підконтрольній військовій адміністрації, опинилися найбільш густонаселені області Української РСР. За переписом населення 1939 р., у Ворошиловградській обл. проживало понад 1,8 млн осіб, Сталінській — 3 млн, Харківській — 2,5 млн, Чернігівській — 1,7 млн, Сумській — 1,7 млн осіб. Навіть після проведення мобілізації до Червоної армії на початку війни, евакуації у тиліві райони СРСР фахівців виробництва та інших категорій цивільного населення кількість безробітних в окупованих містах Східної України, за повідомленнями німецьких посадовців, становила сотні тисяч. На кінець грудня 1941 р. в Харкові мешкало від 100 до 140 тис. безробітних, у Сталіно — 80 тис, Запоріжжі — 6,4 тис. безробітних металургів, у містах Донецького басейну без роботи залишилися 144 тис. шахтарів⁶⁷.

Початкові заходи окупаційної адміністрації спрямовувалися на облік та перевірку на благонадійність місцевого населення. Всі жителі сіл і міст проходили обов'язкову реєстрацію. Старости та бургомістри вели облік людей, реєстрували тих, хто вибув і прибув. Місцевим жителям "понад 16 років життя" видавалися тимчасові посвідчення, які вони мали завжди носити при собі.

Облік мав і фіскальну мету — нарахування і стягнення подушного податку. Згідно з розпорядженням Головнокомандуючого воєнною областю від 23 жовтня 1941 р. "кожний працездатний житель є платником подушного

Розділ 3. По іншій бік лінії фронту

податку. Подушний податок стягується для покриття дефіцитів і встановлюється в розмірі 5-ти карбованців у місяць"⁶⁸.

У 1942 р. був уведений подвірний податок із сільського населення "для забезпечення нормального життя та праці установ, організацій, управління селами, лікувальної та ветеринарної мережі". Нарахування подвірного податку проводилося в залежності від кількості працездатних і непрацездатних членів сім'ї в розмірі 100—600 крб. із селянського двору⁶⁹.

Старости сіл та бургомістри відповідали за благонадійність населення на своїй території, для чого складалися списки мешканців. Перший список охоплював "благонадійних", за яких староста міг поручитися, до другого списку заносилися комуністи, кандидати в члени партії, воїни Червоної армії, активісти, окремо — євреї з позначкою "є" та іноземці з позначкою "і"⁷⁰.

На облік бралася вся живність, яку мало населення. У селах старостами складалися відомості про кількість птиці, поголів'я худоби станом на 1-ше число кожного місяця. Згідно з цими списками затверджувалася кількість продукції, яку кожен житель повинен був здати на користь нових "хазяїв" зі свого господарства.

Суворі німецька окупаційна політика торкнулася й міста, хоча тут вона мала свої особливості. Якщо на селі панувала жорстока експлуатація сільськогосподарського потенціалу, стимулюючи виробництво силовими методами, то у місті внаслідок руйнування промислової інфраструктури такої можливості не існувало. Відсутність робочих місць та соціальних програм спричинила різке зубожіння мешканців великих урбаністичних центрів. Це відбувалось, перш за все, через знецінення рубля та існування чорного ринку. У перший рік окупації (до літа/осені 1942 р.) міста потерпали головним чином через знищення системи постачання.

Жовтень 1941 р. став поворотним місяцем для міського населення. На цей час стало очевидним, що головнокомандування сухопутних військ Німеччини прорахувалось у своїх надто амбітних планах воєнного походу, і з жовтня погіршилась ситуація з постачанням продуктів харчування для німецьких солдатів. Тим не менше, оплачувати з'їдене і випите німецькими військовими мала більшість місцевого міського населення. Всі голоси, які лунали в армійських колах на захист забезпечення всього міського населення найнеобхіднішим, змовкли перед небезпекою нестачі постачання сухопутних військ. У донесенні офіцер з питань економіки 17-ї армії (дислокованої на Донбасі) прогнозував голодування значної частини населення: "За такої політики, коли хліб повинен мати в першу чергу німецький солдат, вже тепер слід уявити собі, що більша частина населення буде голодувати, якщо не вимре від голоду"⁷¹. У листопаді 1941 р. голодувала велика кількість населення в Керчі та в Києві, який ще перебував під військовою адміністрацією.

Забезпечення населення продовольством німецька адміністрація переклала на місцеві допоміжні органи — міські та районні управи. При них створювалися відділи постачання продовольством, що мали встановити обсяги потреб населення у харчових продуктах і повідомити результати німецькому сільськогосподарському управлінню (крайсландвірту) для контролю. При цьому населення поділялося на кілька категорій: працюючі, безробітні (зареєстровані на

біржі праці), діти віком до 14 років. Окремо подавався список жителів німецької національності. Після цього створювалася комісія з трьох-чотирьох членів міськуправи для проведення закупівель продовольства в межах місцевості, яку вказував керівник сільськогосподарського управління. Однак перелік продуктів, які мала право купувати ця комісія, був вкрай обмеженим: картопля за ціною 0,60 руб. за 1 кг, просо — 2,30 руб., гречка — 0,40 руб., жито — 0,25 руб. Населенню видавалися місячні продовольчі картки зі щоденними відрізними талонами, на яких заборонялося вказувати кількість продуктів⁷².

Привілейоване становище посідало німецьке населення (фольксдойчі), для якого встановлювалися наступні тижневі норми, яких, по можливості, слід було дотримуватися: борошно — 1,5 або хліб 1,8 кг, м'ясо — 0,1 кг, жири — 0,06 кг, картопля — 7 кг, пшоно, гречка чи перловка — 0,25 кг, знежирене молоко — 2 л, овочі, бобові — за наявності⁷³.

Для прикладу, в грудні 1942 р. населенню м. Охтирки (Сумщина) по картках IV категорії (червоного кольору) відпускалося 3 кг пшоно і 15 кг картоплі, III категорії (зелені) — 2,5 кг пшоно і 10 кг картоплі, II категорії (білі) — 5 кг картоплі, I категорії (дитячі) — 1,5 кг пшоно⁷⁴.

Наскільки це було недостатньо, свідчить "Нормальний раціон для дорослої людини, пристосований до умов Харкова, співвідносно до загально-громадського раціону в Німеччині", розроблений фахівцями статистично-економічного відділу Харківської міськуправи. У ньому зазначалося, що тижневий раціон однієї людини в Німеччині складався з 2,350 кг житнього хліба, 4,5 кг картоплі, 60 г сиру, 1 яйця, 400 г крупи, 200 г маргарину, 150 г цукру, 175 г повидла, 300 г м'яса, 2 л молока, 140 г солі. Це забезпечувало 1934,2 калорії на день. У грошовому вимірі за ринковими цінами у Харкові на 26 травня 1943 р. це становило 126,70 руб. на день, або 3801 руб. на місяць. Розроблений харківськими чиновниками раціон харків'янина містив у своєму складі замітники: твердий сир заміняли м'яким сиром, яйця — сухим альбуміном, маргарин — соняшниковою олією, повидло — фруктами, свіжими ягодами, медом, м'ясо — рибою або відходами бойні, бобові, молоко — альбумінним молоком. При цьому вказувалося, що ці замітники можуть використовуватися лише тимчасово, оскільки в них є лише білкова частина і нема додаткових корисних для життя людини речовин і необхідної кількості мікроелементів та вітамінів. У грошовому вимірі раціон із заміниками був навіть дорожчим — 139,89 руб. на день, 4196 руб. на місяць⁷⁵.

Звіти польових і місцевих комендатур констатували катастрофічну ситуацію із забезпеченням міського населення продовольством. Так, польова комендатура № 198 в Охтирці в липневому донесенні за 1942 р. вказувала, що з 43 тис. жителів м. Сум продуктами харчування були забезпечені лише 8 тис. При цьому норми були вкрай малими — 100—200 г хліба або борошна, 50 г проса, 10 г м'яса, інколи — трохи сиру чи знежиреного молока. Ситуацію погіршувала "діяльність" Центрального торговельного товариства "Схід", представники якого конфіскували міські запаси продовольства, сплачували за нього за старими закупівельними цінами, а потім повертали запаси місту, але за цінами, завищеними у 4—5 разів⁷⁶.

Міське населення постійно перебувало на межі виживання. Найскладніше було взимку, коли ціни різко зростали й виникав голод. Особливо страждало

Розділ 3. По інший бік лінії фронту

населення найбільших міст Лівобережної України. У Сталіно ще влітку 1942 р. від голоду помирало 10—25 осіб щоденно⁷⁷. Лише в червні 1942 р. були вжиті заходи із забезпечення городян продуктовими картками, але у листопаді все ще залишались 77 тис. осіб з 248 тис. мешканців міста без продуктових карточок, на кінець 1942 — початок 1943 р. таких людей було 25 тис. Навесні 1943 р. смертність у Сталіно знову була дуже високою, приблизно на рівні 4 % на рік. Крім того, ослаблених мешканців уразила епідемія тифу⁷⁸.

Дуже добре задокументований і вивчений харківський випадок. Тут війська 6-ї армії невпинно розоряли передмістя і весь регіон як "зону зачислки". Запаси продуктів радянські служби евакуювали майже повністю. Німецька польова комендатура із самого початку розуміла, що голод вже не за горами. Проте забезпечення міста покладалося на міське управління, в розпорядженні якого були дуже обмежені кошти. Можливості 450 тис. харків'ян вирушити у передмістя в пошуках продовольства свідомо обмежувалися військовим командуванням через блокування шляхів. Таким чином, були досягнуті показники смертності, які до цього часу були характерні лише для єврейських гетто у Польщі⁷⁹. За даними Харківської міської управи, у 1942 р. від голоду померло 13 139 жителів міста⁸⁰.

На Півдні України, в Криму, спустошенням півострова займалися 11-та армія Е. Манштейна та головкомандування з питань економіки. Мешканці потерпали не лише від конфіскацій продовольства для Вермахту, але й від заборони на свободу пересування півостровом. Особливо постраждало населення південного узбережжя, а також мешканці міст Сімферополя і Керчі. На кінець 1942 р. лише на півдні півострова голодувало близько 100 тис. осіб, а на початок лютого 1943 р. у Ялті щоденно помирало 15—17 людей від голоду⁸¹. Катастрофічним був розвиток подій для населення Севастополя, який перебував у облозі до червня 1942 р. Після захоплення міста німцями замість того, щоб забезпечити населення у достатній кількості продуктами харчування, німецька військова адміністрація розпочала переселення севастопольців.

Дебати щодо організації постачання місцевого населення продуктами харчування, у т. ч. використовуючи запаси Вермахту, тривали в середовищі німецьких високопосадовців з осені 1941 р. Головний квартирмейстер, головкомандуючі групами армій та Економічний штаб "Схід" залишалися прихильниками жорсткої лінії поведінки. В армії, навпаки, переважало прагнення забезпечити місцеве населення в зоні дій хоча б самим необхідним. За це виступали комендатури і фронтові дивізії сухопутних військ, які перебували у тісному контакті з місцевими мешканцями і день за днем спостерігали страждання від голоду. Вони могли у невеликій мірі діяти на власний розсуд. Наприклад, командування 44-го армійського корпусу, яке побоювалося заворушень у прифронтовій зоні через голод, почало роздачу армійських запасів голодуючому населенню Краматорська і Слов'янська. У квітні 1942 р. окремим дивізіям дозволялось наслідувати цей приклад у випадку, якщо існувала реальна загроза безпеці військової частини. Проте у травні головкомандування сухопутних військ наказало негайно припинити надавати допомогу населенню⁸².

За цих обставин робітники не хотіли працювати на підприємствах, бо заробітної платні зовсім не вистачало для нормального харчування, а продо-

вольчі пайки були мізерними. Так, у січні 1942 р. хлібна пайка одного робітника становила лише 100 г⁸³. Для збільшення зацікавленості місцевого населення в роботі та запобігання втечам у навколишні села із середини 1942 р. Економічний штаб "Схід" видав наказ про організацію харчування робітників на підприємствах, для чого відкривались їдальні. Проте це мало покращило ситуацію⁸⁴. У звіті Економічного штабу "Схід" за лютий 1942 р. наголошувалося, що проблема із працевлаштуванням місцевих робітників на підприємствах полягала не в кількості людей, оскільки їхня кількість в окупованих східних територіях була великою і навіть надмірною, а в тому, що через незадовільне продовольче забезпечення робітники масово мігрували у навколишні села, а продуктивність праці того населення, що залишилось, із цієї причини була дуже низькою⁸⁵. Економічна команда "Сталіно" в квітні 1942 р. звітувала: "Резерв металургів-чоловіків вже не такий великий, як це було раніше. Населення тисячами мігрує в сільськогосподарські округи Запоріжжя та Дніпропетровська, тому що протягом 6 місяців працюючому населенню не могли дати ні хліба, ні м'яса, ні жиру". В цьому ж звіті повідомлялось, що були вжиті заходи з відкриття кухонь при підприємствах або в загальних їдальнях із розрахунком на те, щоб робітники підприємств могли поїсти гарячої їжі хоча б один раз на день. Сума одного обіду не повинна була перевищувати 3 руб., які оплачувало відповідне підприємство⁸⁶. Таким чином економічне керівництво намагалося зупинити масові втечі робітників із підприємств. Проте значного покращення в сфері забезпечення продовольством працівників на підприємствах до кінця окупації не відбулося.

Невідповідність заробітної плати та цін на ринку була ще однією причиною небажання робітників працювати на підприємствах. Праця цивільних робітників оплачувалася за орієнтованими на радянські заробітки тарифами. Однак місячний заробіток не входив ні в яке порівняння із цінами на чорному ринку, які безупинно зростали. Оплата праці робітників на підприємствах, що перебували у підпорядкуванні економічної інспекції "Південь", становила від 6—8 до 37 руб. за один робочий день в залежності від кваліфікації робітника та займаної посади. Так, наприклад, заробітна платня директора рого-кістяної фабрики Чернігова складала 900 руб. за місяць, бухгалтера — 700, слюсар отримував 500, підсобний робітник — 288 руб.⁸⁷ Для цегельних заводів окупаційними органами влади були встановлені такі місячні ставки заробітної плати: директор — 650 руб., бухгалтер, комірник, хімік — по 500, технік-лаборант — 400 руб.⁸⁸ На алебастровому заводі в Ромнах заробітна плата директора становила 700 руб., бухгалтера — 600, бригадира — 400, конюха — 280 руб.⁸⁹ На меблевій фабриці в Охтирці завідувачому платили щомісяця 600 руб., бухгалтер, електромеханік, майстри столярного та ковальського цехів отримували по 400, комірники — по 250 руб.⁹⁰

Однак внаслідок дефіциту продовольства через необхідність постачання Вермахту та інфляції такий рівень оплати праці був зовсім недостатнім для нормального харчування однієї людини, вже не кажучи про родини працівника. Наприклад, в період окупації ринкові ціни на продукти в Харкові були такими (найвищий рівень цін був зафіксований на 1 лютого 1942 р.): 1 кг картоплі — від 33 до 100 руб., цибулі — 30—110 руб., хліба житнього —

Розділ 3. По іншій бік лінії фронту

80—220 руб., пшениці — 70—250, кукурудзи — 55—222, масла коров'ячого — 625—2400, сала — 750—2000 руб.⁹¹ Для порівняння — офіційно затверджені представниками німецької адміністрації роздрібні ціни були такими: 1 кг картоплі — до 0,60 руб., цибулі — 1,20 руб., пшеничного борошна — 1,60 руб., кукурудзяного борошна — 1 руб., масла коров'ячого 1 гатунку — 28 руб., сала синячого зі шкіркою — 24 руб.⁹² Купівельна спроможність шахтаря під час окупації, за німецькими даними, становила п'ять кілограмів хліба. Заробіток радянських цивільних робітників становив лише десяту частину заробітків німецьких робітників у Райху⁹³.

За такого стану місцеве населення могло жити тільки за рахунок продажу власних речей. В окремих випадках люди, зайняті на обробних підприємствах, щоб якось вижити, намагалися списати деяку продукцію на брак, щоб її можна було продати або обміняти на харчові продукти. Наприклад, скульптор керамічної майстерні Роменського цегельного заводу повідомляв про списання на брак 286-ти одиниць вироблених іграшок та попільниць⁹⁴. Можна припустити, що ці іграшки в подальшому були обміняні на "мінках" (базарах). З'явилися так звані "мішочники" — міські жителі, які йшли в села з метою вимінати речі на харчі. Це було небезпечно, адже пересування у військовій зоні без документів переслідувалося за законами воєнного часу.

Отже, ситуація з харчуванням на окупованих територіях, незважаючи на спроби деяких головнокомандувачів і комендатур, а також місцевих допоміжних органів управління бодай щось змінити, розвивалась не найкращим чином. На думку німецького дослідника Дітера Поля, причиною катастрофічних голодувань цивільного населення стало радикальне планування воєнної кампанії, яке передбачало забезпечення потреб армії за рахунок ресурсів окупованих територій, та її расистські передумови⁹⁵.

Політика примусової праці

Проблему нестачі на промислових виробництвах робітників, які масово мігрували в навколишні села, рятуючись від голоду, окупаційна влада вирішувала примусовими заходами⁹⁶. Про запровадження трудової повинності працездатного населення окупаційна влада оголосила з перших днів свого панування. На підставі § 8 наказу фюрера від 17 липня 1941 р. "Про управління у знову зайнятих східних областях"⁹⁷ райхсміністр окупованих східних областей А. Розенберг 5 серпня 1941 р. видав наказ про обов'язкове запровадження трудової повинності. Відповідно до нього всі мешканці цих областей віком від 18 до 45 років (залежно від їх працездатності) підлягали загальному обов'язку праці⁹⁸. 16 серпня того ж року А. Розенберг затвердив наказ про обов'язкову трудову повинність для єврейського населення окупованих східних територій віком від 14 до 60 років⁹⁹. 6 лютого 1943 р. було оприлюднено розпорядження верховного командування сухопутних військ "Про трудову повинність і призначення трудящих на роботу у прифронтовій смузі у знову зайнятих східних областях". Згідно з ним передбачалася загальна трудова повинність радянського цивільного населення віком від 14 до 65 років; при необхідності все працездатне населення могло залучатися до роботи в нічний час, у

неділю і в свята¹⁰⁰. Оголошення про "обов'язок праці" періодично друкувалися у місцевій пресі для ознайомлення з правилами його виконання жителів окупованих територій. Зокрема зазначалося, що загальний обов'язок праці відноситься до всіх праць, що лежать у загальному інтересі (а саме: праці в сільському господарстві, при громадських, гірських, земних і водних будівництвах); обов'язку праці підлягає кожен, хто може працювати (спеціалісти — по можливості за фахом, хто не здатний — "відповідно до їхньої змоги працювати"). За невиконання обов'язку праці — арешт або тюрма¹⁰¹.

У листопаді 1941 р., з метою виявлення наявності робочої сили, при комендатурах поліції у містах, підконтрольних військовому управлінню, утворювалися Управління робочої сили, які керували біржами праці¹⁰². На ці установи покладалися усі основні функції з вербування населення на роботу, в т. ч. реєстрація і облік працездатного контингенту, контроль за направленням на роботу. Із середини листопада 1941 р. усіх зареєстрованих безробітних зобов'язували з'являтися на контрольну явку, про що робилися відмітки у спеціальних картках. Робота, запропонована біржею праці, вважалася обов'язковою, і відмовитися від неї безробітний не міг. Тих, хто намагався уникнути реєстрації, ухилитися від роботи, — чекали найрізноманітніші методи покарання як за саботаж (штрафи, побиття, ув'язнення, каторжні роботи і навіть смертні вирoki). За умов існування великої кількості безробітних у містах від самого початку окупації проводилися силові заходи щодо залучення робочої сили на виробництво. У м. Севастополі начальник поліції і СД фортеці 16 липня 1942 р. повідомляв про проведення ряду облавних акцій для обліку робочої сили. Кожний виявлений робітник підприємства отримував квитанцію-розписку, в якій, зокрема, зазначалося: "Скріплюю підписом, що я отримав повідомлення про обов'язкову явку на роботу. Мені відомо, що за невиконання наказу в мене або у моєї сім'ї буде конфісковано будинок, двір і все майно. Якщо я і після цього не з'явлюся на роботу, то мій будинок буде спалено, а мої рідні будуть взяті як заручники". Кожного виявленого робітника заводу доправляли в комендатуру, садовили в машину, й у супроводі солдатів він об'їжджав фортецю, показуючи місцезнаходження не менше, ніж трьох робітників заводу. Після цього він отримував право повернутися до сім'ї. Таким методом, станом на 16 липня, було виявлено понад триста фахівців¹⁰³.

Важливим чинником, який радикально впливав на життя населення під час нацистської окупації, були депортації працездатних на роботу до Райху. Перші вербувальні комісії прибули в Харків та Донецьк на початку січня 1942 р. А до кінця місяця з Харкова були відправлені три потяги до Німеччини: 18 січня — 1117 осіб до Рейнської області, 21 січня — 1114 осіб у Бранденбург, 30 січня — 1167 робітників у Баварію. У більшості своїй це були кваліфіковані металурги, яких після прибуття до пункту призначення розподілили між шістьма німецькими металургійними підприємствами¹⁰⁴. У лютому 1942 р. із Харкова відправили ще декілька потягів із 7837-ма місцевими фахівцями до Райху¹⁰⁵. Перший ешелон J3 Сталіно відбув 15 лютого 1942 р. і складався із понад тисячі кваліфікованих робітників¹⁰⁶. До кінця місяця в місті "добровільно" на роботу в Німеччину записалося понад 20 тис. осіб. Причиною цього був, переважно, голод. На початку робота в Райху для багатьох виглядала

Розділ 3. По інший бік лінії фронту

привабливіше, аніж праця на місці, оскільки вербувальні комісії обіцяли ліпше харчування, а також можливість допомогти родичам в Україні¹⁰⁷.

Згодом вербувальні комісії перейшли до примусових методів набору робітників, із залученням органів місцевого управління, поліції та військової адміністрації. Старостам і бургомістрам давали заявку на кількість людей, яких потрібно було відправити на роботу. Коли ж не було бажаних добровільно їхати на роботу, застосовували примусові методи: конфіскацію майна, худоби, арешт, розстріл. Накази та розпорядження про вербування робітників обов'язково закінчувалися погрозами: "До осіб, які не будуть підкорятися та відмовляться від вербовки, треба буде вжити заходи, які вказані в наказі комендатури, а саме: відбирання всіх харчових продуктів у цілого сімейства, грошовий штраф батьків та позбавлення права на одержання землі"¹⁰⁸. Рекомендувалося у виділених для поїздки в Німеччину осіб зразу ж відбирати паспорти або відповідні документи¹⁰⁹.

Загалом до травня 1942 р. з області військової зони окупації до Німеччини вивезли 110 912 місцевих мешканців, із яких велика частина була гірниками¹¹⁰. А від січня 1942 р. до вересня 1943 р. з терену економічної інспекції "Південь" до Німеччини було депортовано понад 700 тис. осіб (дві третини з них — уже до липня 1942 р.)¹¹¹.

Ситуація на селі

Ситуація на селі була дещо іншою. Хоча німці зберегли колгоспно-радгоспну систему як ефективний засіб експлуатації селянства, все ж робота в колгоспах забезпечувала певний рівень життя. Так, після закінчення сільгоспробіт, за результатами господарювання у 1941 р. після розрахунків з державою, створення посівного і страхового фондів, колгоспники отримували натуроплату, її розмір також визначався властями. На Сумщині на підставі розпорядження німецького обласного земельного управління Сумське українське обласне земельне управління розіслало у райони наказ, згідно з яким колгоспникам за працю у 1941 р. необхідно було нараховувати 1 кг на трудодень, з них: 500 г зернових, решта — гречка, просо. Також зазначалося, що у випадку отримання колгоспниками більшої за встановлену кількості зерна лишки вони мали повернути до зерносовищ¹¹².

Але в цій справі існували свої особливості, адже в умовах війни частина документів у деяких господарствах загинула, в тому числі й облік трудоднів. Крім того, властям важливіше було врахувати сумлінність праці селян після початку окупації. І вони знайшли шляхи для врегулювання цих питань. Про засоби, що були при цьому використані, йдеться у постанові № 18 німецького військового командування та Роменського магістрату від 30 грудня 1941 р. "Про розподіл наслідків господарювання в громадських господарствах в 1941 р." Документом передбачалося у випадку відсутності відомостей про нарахування трудоднів провести розподіл натуроплати на вироблені трудодні з часу вступу німецьких військ. У господарствах, де такі документи збереглися, натуроплата нараховувалася за весь рік, але тільки у випадку, якщо з часу вступу Вермахту селянин виробив не менше 60-ти трудоднів. Якщо без поважних причин

(хвороба, тимчасова відсутність тощо) норма виробітку не дотримувалась, то натуроплату нараховували лише за період окупації. На натуроплату також вводилась верхня межа — зерна видавали не більше 200 кг на їдця. За решту — платили грошима. У господарствах, де внаслідок воєнних дій урожай загинув, передбачалася видача натуроплати за рахунок позичок з лишків врожаю інших господарств, за умов погашення з урожаєм наступного року¹¹³.

Запровадження так званого "нового аграрного ладу" також супроводжувалося кроками, які мали викликати позитивні настрої у селян. Першим заходом, здійсненим окупаційними властями і спрямованим на "завоювання підтримки у селян, стало повернення городніх дорізок, відібраних до війни радянською владою. Робота у цьому напрямі почалася на початку 1942 р. Так, згідно з наказом № 33 від 30 січня 1942 р. земельного відділу міської управи Шостки на Сумщині старостам сіл дозволяли дорізати всім селянам присадибної землі до 0,5 га, а тим, які мали більше, — залишити без змін¹¹⁴. 11 лютого 1942 р. за наказом Харківської облземуправи в громадських господарствах передбачалося збільшення розмірів садіб удвічі, але щоб вони не перевищували (у Богодухівській, Харківській, Чугуївській, Зміївській округах) 1 га, в інших — 1,5 га¹¹⁵. Такі пропозиції, можливо, диктувалися важким продовольчим становищем на Харківщині. Німецькі власті пішли певною мірою назустріч цим побажанням. Згідно з донесенням гарнізонної комендатури Харкова від 20 серпня 1942 р. у Харківському сільському районі землі отримали 30 % селян з максимальним наділом 1 га на двір¹¹⁶.

Селянам також надавалося право оренди землі. Так, за наказом обласної земельної управи у Харківському р-ні на 22 квітня 1942 р. 53 громадські господарства здали селянам 3670 га землі. З кожним орендарем районна земуправа уклала договір на умовах внесення у державну касу по 50 руб. за гектар під час підписання та в термін з 1 серпня до 10 жовтня з кожного гектара по 150 кг картоплі, 80 кг помідорів, 80 кг ранньої і 150 кг пізньої капусти, 80 кг огірків, 170 кг столового буряка, 40 кг моркви, разом — 750 кг орендної плати натурою з гектара. Городні культури можна було замінювати кукурудзою та просом¹¹⁷.

На Сумщині у 1942 р. селянам здавали на умовах оренди лише відрізки, відібрані у 1939—1940 рр. Орендар і його родина мали виробити щонайменше 600 трудоднів на рік у громадському господарстві, тоді восени з 1 га землі він мав сплатити 400 кг картоплі. Якщо ця умова не виконувалась, орендна плата зростала до 2000 кг з гектара. Картопля здавалася заготівельним організаціям, а гроші за це надходили громадським господарствам¹¹⁸. Пізніше, згідно з наказом економічного командування Сум від 9 серпня 1942 р., дозволялося здавати в оренду на тих же умовах всі зручні земельні площі в межах сіл¹¹⁹.

Внаслідок таких заходів, а також відносно поміркованої податкової політики окупантів селянство окремих районів у військовій зоні України почувалося краще, ніж за радянської влади. Про це йдеться у спецповідомленні на ім'я М. Хрущова заступника наркома внутрішніх справ України С. Савченка від 20 січня 1943 р.: "Через таку політику окупантів частина сільського населення лояльно ставилася до них і в окремих випадках недоброзичливо зустрівала прихід Червоної Армії"¹²⁰.

Розділ 3. По інший бік лінії фронту

Під час відступу німці діяли так само, як Червона армія у 1941 р. Розпорядження Г. Герінга багато в чому перегукується зі зверненням Й. Сталіна: "1. Вся продукція сільського господарства, засоби виробництва і техніка повинні вивозитись з господарств і підприємств харчової промисловості; 2. Переробні підприємства і підприємства харчової промисловості повинні бути знищені; 3. Виробнича основа сільського господарства, особливо документація і споруди заготівельних організацій харчової промисловості, мають бути знищені; 4. Населення, яке працює в сільському господарстві і харчовій промисловості в районах західніше встановленої лінії, має бути евакуйоване."¹²¹ Німці з притаманною їм педантичністю втілювали у життя тактику "випаленої землі". Те, що з такими зусиллями вдалося відбудувати, знову знищувалося вогняним вихором, який знову прокотився українською землею, але тепер вже на захід.

Отже, до основних факторів, які визначали соціально-економічні процеси в окупованих областях військової зони, слід зарахувати: по-перше, заходи радянських властей з евакуації та знищення промислових підприємств, сировини і матеріальних цінностей під час відступу Червоної армії у початковій фазі радянсько-німецького протистояння, по-друге, ідеологічні настанови і пов'язані з ними плани нацистів з перетворення захоплених територій СРСР, й передовсім України, в аграрно-сировинний придаток Німеччини, розраховані на "бліцкриг", по-третє, перегляд цих планів, пов'язаний із провалом цієї стратегії, і спроби військово-господарських установ разом з органами місцевої допоміжної адміністрації пожвавити економічне життя захоплених областей, по-четверте, застосування Вермахтом тактики "випаленої землі" при відступі.

¹ Bundesarchiv/Militararchiv (далі — BA/MA). RW 31/30; RW 31/33; RW 31/113; RW 31/37.

² BA/MA. RW 31/11, S. 9—10.

³ BA/MA. RW 31/1013.

⁴ BA/MA. RW 31/971; RW 31/1013.

⁵ Gerlach Ch. Kalkulierte Morde: Die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weiprussland 1941 bis 1944. — Hamburg, 2000. — S. 146.

⁶ Ветров І.Г. Економічна експансія третього рейху в Україні 1941—1944 рр. — К., 2000. - С. 52.

⁷ Die deutsche Wirtschaftspolitik in den besetzten sowjetischen Gebieten 1941—1943: der Abschlussbericht des Wirtschaftsstabes Ost und Aufzeichnungen eines Angehörigen des Wirtschaftskommandos Kiew / hrgs. und eingeleitet von Rolf-Dieter Müller. — Boppard am Rhein, Boldt, 1991. — S. 34.

⁸ BA/MA. RW 31/12.

⁹ BA/MA. RW 31/89.

¹⁰ BA/MA. RW 31/12.

¹¹ BA/MA. RW 31/11.

¹² BA/MA. RW 31/180.

¹³ Die deutsche Wirtschaftspolitik... — S. 33, 59.

¹⁴ Ebenda. — S. 34.

¹⁵ BA/MA. RW 31/11; RW 31/1013.

¹⁶ BA/MA. RW 31/89.

¹⁷ BA/MA. RW 31/12.

¹⁸ ВА/МА. RW 31/46a; RW 31/46.b; RW 31/47; RW 31/48; RW 31/50; RW 31/51; RW 31/52; RW 31/53; RW 31/54; RW 31/55.

¹⁹ Die deutsche Wirtschaftspolitik... — S. 32.

²⁰ ВА/МА. RW 31-46b.

²¹ Посилання за: Розсекречені документи періоду нацистської окупації Сумської області 1941—1943 рр. (огляд документів) / Упор. В.М. Марченко. — Суми, 2003; Державний архів Сумської області (далі — ДАСО). — Ф. Р-2070. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 141.

²² Там само. — Спр. 1 — Арк. 83—84.

²³ Там само. — Арк. 1.

²⁴ Там само. — Спр. 1. — Арк. 52.

²⁵ Там само. — Спр. 2. — Арк. 73.

²⁶ Там само. — Ф. Р-2792. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 62.

²⁷ *Тарнавський І.С.* Німецько-фашистський окупаційний режим в Донбасі (1941—1943 рр.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01/ Донецький державний ун-т. — Донецьк, 1999. - С. 28.

²⁸ ВА/МА. RW 31/981. Geschichte des Wi Stab Ost. Enthalt: Aufbau der gewerblichen Wirtschaft in den besetzten Ostgebieten, Währungs- und Kreditpolitik, Bank- und Kreditwesen, Versicherungen, Preisbildung und — überwachung, Deckung des allgemeinen Truppenbedarfs.

²⁹ *Скоробогатов А.* Харківське міське самоврядування в 1941—1943 рр. // Березіль. — 1996. - № 7—8. — С. 156.

³⁰ *Тарнавський І.С.* Назв, праця. — С. 35, 36.

³¹ Die deutsche Wirtschaftspolitik... — S. 218.

³² Там само. — С. 72—74.

³³ *Ветров І.Г.* Політика фашистської Німеччини щодо використання економічного потенціалу України для потреб армії (1941—1944 рр.) / Друга світова війна і Україна: Матеріали наукової конференції (27—28 квітня 1995 р.). — К.: Ін-т історії України НАН України, 1996. - С. 115.

³⁴ Чистяковський листок (Чистяково Сталінської обл.). — 1942. — 14 січня.

³⁵ *Пентер Т.* "Робота на ворога" чи "примусова праця" у вугільній промисловості Донбасу під час окупації 1941—1943 рр. // Український історичний журнал. — 2005. — № 1. — С. 35.

³⁶ *Тарнавський І.С.* Назв, праця. — С. 35.

³⁷ Там само. — С. 45.

³⁸ Донецький вестник. — 1942. — 12 лютого.

³⁹ Державний архів Донецької області (далі — ДАДО). — Ф. Р-1611. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 12.

⁴⁰ *Тарнавський І.С.* Назв, праця. — С. 40.

⁴¹ Донецький вестник. — 1942. — 5 лютого.

⁴² ВА/МА. RW 31/28. Kriegstagebuch, 1. Vierteljahr 1943. Bd. 2: 1943, Enthalt: Anlagen Nr. 247 — 312; ВА/МА. RW 31/982. Geschichte des Wi Stab Ost. Enthalt: Bergbau, Elektrotechnik, Stahl- und Eisenbau, Mineralol und Mineralolherzeugnisse, Chemische Produktion, Steine und Erden, Glas und Keramik.

⁴³ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. КМФ-8. — Оп. 2. — Спр. 191. — Арк. 8—9, 12—13.

⁴⁴ Нове життя (м. Ворошиловград). — 1942. — 16 жовтня.

⁴⁵ Там само. — 1942. — 25 жовтня.

⁴⁶ ВА/МА. RW 31/88. Grundlegende Erlasse zur Berichtspflicht der Wirtschaftsdienststellen, Statistiken.

- ⁴⁷ *Мюллер Н.* Вермахт и оккупация (1941 — 1944): О роли вермахта и его руководящих органов в осуществлении оккупационного режима на советской территории/ Пер. с нем. — М., 1974. — С. 193.
- ⁴⁸ *Немятый В.Н.* В борьбе за срыв грабительских планов фашистской Германии. — К., 1982. — С. 212.
- ⁴⁹ *Манштейн Э.* Утерянные победы. — М., 2002. — С. 461.
- ⁵⁰ ДАДО. — Ф. Р-1611. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 45.
- ⁵¹ Там само. — Ф. Р-1830. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 136.
- ⁵² Державний архів Харківської області (далі — ДАХО). — Ф. Р-2982. — Оп. 1. — Спр. 371. — Арк. 87.
- ⁵³ *Скоробогатов А.* Харківське міське самоврядування... — С. 157.
- ⁵⁴ ДАХО. — Ф. Р-2982. — Оп. 2. — Спр. 24. — Арк. 1.
- ⁵⁵ Там само. — Оп. 4. — Спр. 139. — Арк. 45.
- ⁵⁶ Там само. — Оп. 1. — Спр. 235. — Арк. 9.
- ⁵⁷ Там само. — Спр. 11. — Арк. 3.
- ⁵⁸ Там само. — Спр. 1. — Арк. 27—29.
- ⁵⁹ *Скоробогатов А.* Харківське міське самоврядування... — С. 157.
- ⁶⁰ ДАХО. — Ф. Р-2982. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 1.
- ⁶¹ Там само. — Ф. Р-2982. — Оп. 1. — Спр. 49. — Арк. 22—23.
- ⁶² ЦДАВО Україна. — Ф. КМФ-8. — Оп. 1. — Спр. 299. — Арк. 86—87.
- ⁶³ Там само. — Спр. 81. — Арк. 2—3.
- ⁶⁴ Там само. — Ф. КМФ-8. — Оп. 1. — Спр. 299. — Арк. 66—71.
- ⁶⁵ *Тарнавський І.С.* Назв, праця. — С. 56—58.
- ⁶⁶ *Скоробогатов А.* Харківське міське самоврядування... — С. 159.
- ⁶⁷ ВА/МА. RW 31—466.
- ⁶⁸ Посилання за: Розсекречені документи періоду окупації Сумської області 1941—1943 рр. / Упор. В.М. Марченко. — Суми, 2003; ДАСО. — Ф. Р-2843. — Оп. 1. — Спр. 790а. — Арк. 158.
- ⁶⁹ Там само. — Спр. 1. — Арк. 45.
- ⁷⁰ Там само. — Ф. Р-1972. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 41.
- ⁷¹ *Pohl D.* Die Herrschaft der Wehrmacht. Deutsche Militarbesatzung und einheimische Bevölkerung in der Sowjetunion 1941—1944. — Munchen, 2008. — S. 186.
- ⁷² ДАСО. — Ф. Р-2181. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 118—120.
- ⁷³ Там само. — Арк. 121.
- ⁷⁴ Голос Охтирщини. — 1942. — 20 грудня.
- ⁷⁵ ДАХО. — Ф. Р-2982. — Оп. 4. — Спр. 824. — Арк. 110.
- ⁷⁶ ЦДАВО України. — Ф. КМФ-8. — Оп. 2. — Спр. 156. — Арк. 15—16.
- ⁷⁷ *Pohl D.* Die Herrschaft der Wehrmacht... — S. 191.
- ⁷⁸ Ebenda.
- ⁷⁹ Ebenda. — S. 192.
- ⁸⁰ *Скоробогатов А.В.* Харків у часи німецької окупації (1941 — 1943). — Х., 2006. — С. 279.
- ⁸¹ *Pohl D.* Die Herrschaft der Wehrmacht... — S. 193.
- ⁸² Ebenda. — S. 191.
- ⁸³ ВА/МА. RW 31/46b. Monatsberichte. Bd. 1: 1941—1942.
- ⁸⁴ ВА/МА. RW 31/56. Monatsberichte. Bd. 13: 1942. Enthalt: Januar — April 1942; ВА/МА. RW 31/60. Monatsberichte. Bd. 17: Enthalt auch: Verschiedene Meldungen.

- ⁸⁵ ВА/МА. RW 31/54. Monatsberichte. Bd. 11: Mai 1942; ВА/МА. RW 31/56. Monatsberichte. Bd. 13: 1942. Enthalt: Januar — April 1942.
- ⁸⁶ ВА/МА. RW 31/55. Monatsberichte. Bd. 12: 1942. Enthalt auch: Verschiedene Berichte.
- ⁸⁷ Державний архів Чернігівської області. — Ф. Р-3034. — Оп. 1. — Спр. 24. — Арк. 4, 25; Спр. 26. — Арк. 19, 32, 34; Спр. 27. — Арк. 12, 24, 26.
- ⁸⁸ Там само. — Ф. Р-3040. — Оп. 1. — Спр. 77. — Арк. 2, 4.
- ⁸⁹ ДАСО. — Ф. Р-2877. — Спр. 3. — Арк. 17, 19, 78, 159, 160.
- ⁹⁰ Там само. — Ф. Р-1929. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 355—361.
- ⁹¹ ДАХО. — Ф. Р-2982. — Оп. 4. — Спр. 824. — Арк. 1.
- ⁹² ДАСО. — Ф. Р-2926. — Оп. 1. — Спр. 21. — Арк. 11, 15, 16.
- ⁹³ *Пентер Т.* Назв, праця. — С. 38.
- ⁹⁴ ДАСО. — Ф. Р-2845. — Оп. 1. — Спр. 13. — Арк. 440.
- ⁹⁵ *Pohl D.* Die Herrschaft der Wehrmacht... — S. 194.
- ⁹⁶ ВА/МА. RW 31/30. Kriegstagebuch, 2. Vierteljahr 1943. Bd. 2: 1943, Enthalt: Anlagen; ВА/МА. RW 31/47; Monatsberichte. Bd. 2: 1942; ВА/МА. RW 31/48. Monatsberichte. Bd. 3: 1942.
- ⁹⁷ Указ А. Гітлера про управління новоокупованих східних територій від 17 липня 1941 р. // Україна у Другій світовій війні у документах: Збірник німецьких архівних матеріалів. — Т. 1. — Львів, 1997. — С. 200—202.
- ⁹⁸ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні 1941—1944 рр.: Збірник документів і матеріалів. — К., 1963. — С. 28, 29.
- ⁹⁹ *Косик В.* Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — Париж—Нью-Йорк—Львів, 1993. — С. 523.
- ¹⁰⁰ Державний архів Луганської області. — Ф. Р-1717. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 15, 15 зв.
- ¹⁰¹ Волинь. — 1942. — 24 вересня, 24 грудня.
- ¹⁰² ДАСО. — Ф. Р-2446. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 3.
- ¹⁰³ *Иванов В.Б.* Севастопольская эпопея 1941—1944 гг. в официальных документах (сводки, приказы, распоряжения, донесения, публикации). — Севастополь, 2004. — С. 246.
- ¹⁰⁴ ВА/МА. RW 31/56. Monatsberichte. Bd. 13: 1942. Enthalt: Januar — April 1942.
- ¹⁰⁵ ВА/МА. RW 31/46а. Monatsberichte. Bd. 1: 1941—1942.
- ¹⁰⁶ *Пентер Т.* Назв, праця. — С. 36.
- ¹⁰⁷ Донецкий вестник. — 1942. — 29 января, 1 февраля, 15 февраля, 9 июля.
- ¹⁰⁸ ДАСО. — Ф. Р-1971. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 91.
- ¹⁰⁹ Там само. — Ф. Р-1972. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 84.
- ¹¹⁰ ВА/МА. RW 31/46а. Monatsberichte. Bd. 1: 1941—1942.
- ¹¹¹ Die deutsche Wirtschaftspolitik... — S. 549, 550.
- ¹¹² ДАСО. — Ф. Р-1947. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 1.
- ¹¹³ Там само. — Ф. Р-2926. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 38.
- ¹¹⁴ Там само. — Ф. Р-2843. — Оп. 2. — Спр. 990. — Арк. 1.
- ¹¹⁵ ДАХО. — Ф. Р-2985. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 7, 15—16.
- ¹¹⁶ ЦДАВО України. — Ф. КМФ-8. — Оп. 2. — Спр. 156. — Арк. 312.
- ¹¹⁷ Нова Україна (м. Харків). — 1942. — 22 квітня.
- ¹¹⁸ ДАСО. — Ф. Р-1829. — Оп. 3. — Спр. 7. — Арк. 22.
- ¹¹⁹ Там само. — Ф. Р-2843. — Оп. 2. — Спр. 990. — Арк. 25.
- ¹²⁰ *Коваль М.В.* Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939—1945) // Україна крізь віки: В 15 т. — К., 1999. — Т. 12. — С. 223.
- ¹²¹ ЦДАВО України. — Ф. КМФ-8. — Оп. 2. — Спр. 81. — Арк. 485.